

*A Tisza-parton halkán ballagok,
És hallgatom, mit sírnak a habok?*

...

*Megállok felhős tavaszég alatt,
S míg megy a víz, és az idő szalad,*

*Érzem, hogy az öreg Tisza felett
Az örök élet csillaga remeg.*

(Juhász Gyula: Szeged)

1. Globalizációs folyamatok és hatásaik az új térszerveződésre

A globalizáció hatására formálódó, átalakuló gazdaságokban az egyik legmarkánsabb folyamat a lokalizáció felerősödése: amíg a nemzetgazdaságok és a gazdaságpolitikát irányító kormányzati intézmények befolyása (relatív) leértékelődött, addig a régiók, nagyvárosok gazdasági szerepe felértékelődött. Úgy tűnik, napjainkban széles körben elfogadottá vált, hogy a **globalizáció-lokalizáció fogalompár** egyazon gazdasági-társadalmi folyamat két vetülete (terjed a globalizáció kifejezés is, habár nincs még egységes értelmezése, lásd Swyngedouw 2000). Az is egyértelműen elfogadottnak tűnik, hogy a **lokalizáció** nem csupán „divat”, hanem olyan gazdasági törvényszerűség, amely az egész globalizálódó világban, elsősorban a tudásalapú gazdasághoz kapcsolódva, a fejlett országokban szinte mindenütt megfigyelhető (Dicken 2003; Scott 1998, 2000; Storper 1997; Szabó K. 1999).

A gazdaság térbeli működésének és lokalitásának „újrafelfedezését” főleg az motíválta, hogy az elmúlt évtizedben nyilvánvalóvá vált: a globális piaci versenyben döntő azon **gazdasági tevékenységek földrajzi elhelyezkedése**, amelyekből a vállalati tartós versenyelőnyök erednek. Megfigyelhető, hogy egy-egy iparág esetében a magasrendű versenyelőnyök forrásainak többsége földrajzilag koncentrálnak¹, az országon belül csak néhány térséghez, sokszor egy-egy régióhoz, városhoz kapcsolódik. Általánosan elfogadott, hogy a globalizáció egy új regionális specializációt generál, amelyet a fejlett régiókban döntési központokkal bíró pénzügyi intézmények és globális vállalatok befolyásolnak. Az új munkamegosztásban a kevésbé fejlett régiókba (köztük a tranzíciós országok, így Magyarország térségeibe is) a termelési lánc kevésbé jövedelmező, alacsony rendű versenyelőnyökkel bíró tevékenységei kerülnek. A közgazdaságtudomány is reagált ezekre az empirikusan igazolt gazdasági folyamatokra, mind az

¹ A térbeli koncentráció gazdasági szerepe mindig fontos volt, de az utóbbi évtizedekben a globális verseny hatására egyre meghatározóbbá válik. Például Japánban a magrégió (amely három metropoliszt: Tokiót, Nagoyát, Osakat magában foglaló öt prefektusból áll) az ország területének 5,2 %-án található, de ott él a lakosság 33 %-a, ott állítják elő a GDP 40 %-át, és ott dolgozik a feldolgozóipari alkalmazottak 31 %-a (Fujita-Thisse 2002: 1-2).

elméleti, mind az alkalmazott közgazdaságtanban kialakult egy-egy domináns irányzat, amelyik a földrajzi koncentrációk meghatározó jelentőségét hangsúlyozza.

A térbeliséget kiemelő egyik alapvető elméleti **közgazdaságtudományi irányzat** Paul Krugman munkásságához köthető. Többek által a főáramhoz (mainstream economics) sorolt olyan új iskola, amelyik a gazdaság térbeliségének elsődlegességéből, a gazdasági tevékenységek nagy részénél megfigyelhető földrajzi koncentrációból indul ki. „Az egyik legjobb módszer a nemzetközi gazdaság működésének megértéséhez, ha azt kezdjük el vizsgálni, hogy mi történik a nemzetgazdaságokon belül. Ha meg akarjuk érteni a nemzeti növekedési ráták közötti különbségeket, egy jó kiindulópont a regionális növekedésben megfigyelhető különbségek elemzése; ha meg akarjuk érteni a nemzetközi specializációt, egy jó kiindulópont a lokális specializációk vizsgálata” (Krugman 1991: 3). „Az elmúlt években feltámadt az érdeklődés a fejlődés földrajzi aspektusai, vagyis azon kérdések iránt, hogy a gazdasági tevékenységek hol mennek végbe. Semmilyen meglepő nincs ezen érdeklődésen – talán csak az a meglepetés, hogy ez az érdeklődés ilyen hosszú idő után került a közgazdaságtan főáramába” (Krugman 1999: 142).

A **gazdálkodás- és szervezés-tudományokon**² belül a vállalati stratégiai tervezés, a vállalatgazdaságtan egyik kiemelkedő egyénisége, Michael Porter a globális vállalatok versenystratégiáit és versenyelőnyeit elemezve a lokális, regionális üzleti környezet kiemelkedő és egyre fontosabbá váló szerepére hívta fel a figyelmet. „Paradox módon, a globális gazdaságban gyakran erősen lokálisak a tartós vállalati versenyelőnyök, amelyek a magasan specializált szakértelem és tudás, az intézmények, a versenytársak és az igényes vásárlók földrajzi koncentrációjából származnak az ország egy adott részén vagy egy régióban. A földrajzi, kulturális és intézményi feltételek (*térbeli*) sűrűsödése elősegíti az egyedi hozzáférést (*elérhetőséget*), a speciális kapcsolatokat, a jobb informálódást, az erőteljes motivációkat és egyéb, a termelékenység szint és növelése szempontjából előnyöket nyújtó lehetőségeket, amelyek a távolság miatt csak helyben használhatók ki. A lokális ügyek a 21. század fordulóján teljesen más módon jelennek meg, mint a korábbi évtizedekben” (Porter 1998a: 10).

A fentiekből is érzékelhető, hogy a közgazdászok körében is megváltozott a gazdaság térbeli működésének megítélése. Az említett két irányzat képviselőin kívül mások is felfigyeltek a területi sajátosságok növekvő fontosságára, eltérő szemléletű alapállásból kiindulva próbálják leírni a valós gazdasági folyamatok térbeli jellemzőit (Acs-Varga 2000; Amin-Thrift 1994; Malecki 1997; Peck 2000; Scott 2000). A közgazdaságtan érdeklődésének előterébe került „térbeliséggel” különböző alapállásokból fog-

² A 169/2000. (IX.29.) kormányrendelet, amely a tudományterületeket és tudományágakat rendszerezi, a társadalomtudományok tudományterületén belül megkülönböztet két tudományágot: a gazdálkodás- és szervezés-tudományokat, valamint a közgazdaság-tudományokat. Újabb az elméleti *közgazdaságtudománytól* (economics) való megkülönböztetésként Magyarországon nemcsak a *gazdálkodástudomány* (business management) elnevezés terjed, hanem az „üzleti tudományok” kifejezés is. A közgazdaságtudomány-gazdálkodástudomány elkülönülés a hazai közgazdász-oktatásban már elfogadottá vált, az egyetemi képzésben két szak van: közgazdasági és gazdálkodási.

lalkozó megközelítéseket áttekintve a dolgozat témája szempontjából két fontos kérdéskör emelhető ki:

- A gazdasági tevékenységek térbeli koncentrációinak, a régiók, térségek és városok gazdaságának vizsgálata: milyen folyamatok és tényezők kerültek előtérbe a globalizáció hatására erősödő verseny következtében, hogyan írható le korrekt közgazdasági fogalom- és eszközrendszerrel az „új térgazdaság”?
- A megváltozott feltételek miatt szükségszerűen módosuló gazdaságpolitikai alapkérdések: mit és hogyan lehet és kellene tenni a régiók, térségek és városok gazdasági fejlődéséért, a területi versenyben való sikeres szereplésükért, versenyképességük javításáért?

A két témakör természetes módon összekapcsolódik, és megfigyelhető, hogy mind a gazdaság térbeli működésének vizsgálatakor, mind a gazdaságpolitikai válaszok kidolgozásakor kimondva vagy kimondatlanul a **területi verseny és versenyképesség** áll a középpontban. Ebből is adódik, hogy napjainkban a közgazdaságtudomány, azon belül a regionális gazdaságtan egyik igen fontos kutatási területeként merül fel: mit értünk területi³ versenyen és versenyképességen, milyen mutatókkal írható le, milyen adatok felhasználásával elemezhető? Nemcsak elméleti kérdések tartoznak ide, mivel a regionális politikának⁴ egyik fontos kérdésköre a regionális gazdaságfejlesztés, a régiók versenyképességének javítása.

Jelen fejezetben röviden vázolom a gazdaság térbeli működésének napjainkban megfigyelhető legfontosabb mozgatórugóit, valamint a lokális tényezőket előtérbe állító azon alapvető folyamatokat, amelyek kiinduló háttérét, egyféle keretét, és részben magyarázatát is adják a területi versenynek és versenyképességnek. Először a globális verseny és a globális-lokális paradoxon lényegi jellemzőit tekintem át, amely gondolatokra és fogalmakra a későbbiekben is támaszkodunk. Ezt követően napjaink térszerveződésének domináns szintjeire és a témánk szempontjából legfontosabbnak tartott gazdasági folyamatok térbeli sajátosságaira térek ki.

1.1. A globális verseny alapvető jellemzői

Az elmúlt évtizedekben kiemelt fontosságú, a gazdaságon jóval túlmutató olyan komplex folyamatok figyelhetők meg a Földön, amelyek mindenütt átalakították az egyének és közösségeik életét, többek megfogalmazásában egy „long boom” zaj-

³ Ebben a bevezető fejezetben a könnyebb olvashatóság miatt a térbeli, területi, regionális stb. fogalmakat általában egymás szinonimájaként használom, szükség esetén a későbbi fejezetekben pontosítom majd az egyes szakkifejezések tartalmát. A nagyon eltérő tudományterületek (nemzetközi gazdaságtan, vállalati menedzsment stb.) fogalomhasználata a nemzetközi szakirodalomban is igen kevert, másrészt úgy vélem, hogy a fejezetben tárgyaltak értelmezésénél ez nem fog zavart okozni.

⁴ A regionális politikát, *Georges Benko* véleményével egyetértve, a gazdaságpolitika részének, így alkalmazott regionális tudománynak tartom (Benko 1999).

lott/zajlik le (OECD 1999). Az eltérő megközelítések közös elemeit alapul véve a legfontosabb, egymással szoros kapcsolatban lévő társadalmi-gazdasági folyamatok (Castells 2000; Ohmae 2001; Porter 1990; SimaiGál 2000; Scharmer 2000):

- **Demográfiai robbanás:** általában együtt járt az egészségügy, iskolázottság, városiasodás és városodottság átalakulásával, az alapvető műszaki infrastruktúra kiépülésével.
- **Technológiai áttörések:** az új eljárások és eszközök széles körű elterjedése, amelyek nemcsak a gazdaságot formálták át, hanem megjelentek a mindennapi életben is.
- **Új értékek felbukkanása és a társadalmak individualizálódása:** a korábbi (hagyományos) értékrenden alapuló társadalmak, sokszor egyetlen generáció életében átalakultak, a munka és a fogyasztás is egyre inkább individuálissá és bizonytalanabbá válik.
- **A globális gazdaság megerősödése:** egyre inkább szerves egészként formálódó, az egységesülés jegyeit mutató gazdaság kialakulása.

Az is széles körben elfogadottá vált, hogy a globalizáció felerősödésének következtében a közgazdaságtan korábbi fogalom- és eszközrendszerével nem értelmezhető napjaink gazdasági folyamatainak jelentős része, egyre több kérdésre a verseny hagyományos értelmezése sem ad elfogadható magyarázatot⁵. *Enyedi György* szerint „a világgazdaság *egységesülési* folyamata a perdöntő, melyben a nemzetközi pénzügyi szféráé és a transznacionális nagyvállalatoké (és nem az egyes nemzetgazdaságoké) a vezető szerep. E folyamatot olyan technológiai átalakulás (az informatika elterjedése) kíséri, amely a távolság és az idő eddigi régióformáló szerepét elhalványítja” (Enyedi 2000: 1).

Többen felvetették a „távolság halálát” (death of distance), egyúttal a „földrajz halálát” (death of geography) is, főleg az „új gazdaság” megjelenésével (Gillespie-Richardson-Cornford 2001). Valóban napjaink informatikai hálózatai „távolság nélküli virtuális világot” hoztak létre, a világhálón nem érzékelhető, hogy az üzleti partnerek éppen hol vannak. Megfigyelhető a távolságból eredő költségek jelentős mérséklődése, a távolságnak, mint gazdasági (üzleti) kalkulációs szempontnak a háttérbe szorulása, pl. az értékpapír- és pénzpiacok (részvények, kötvények, valuták stb. piacai) globálisan kapcsolódnak egymáshoz: a nap 24 órájában, elenyésző transzferköltségek mellett folyhat a kereskedés, az ügyfelek szinte a Föld bármely pontján lehetnek (Sölvell-Birkinshaw 2000).

De nemcsak az információk „szállítása” vált nagyon gyorsá, „egyidejűvé és egyterűvé”, hanem a termékeké és a személyeké is egyre olcsóbb lett. Összehasonlítva áron mérve 1930-tól 1990-ig a légi szállítás fajlagos (1 főnek 1 mérföldre jutó) költsége például kb. ötödére, a hajón történő szállításé 1920-tól 1990-ig kb. negyedére csökkent,

⁵ Részben ennek tudható be, hogy többen felvetik a közgazdaságtudományban a paradigmaváltás igényét, és a 80-as évektől előtérbe kerültek a „new trade theory”, „new growth theory” stb. irányzatok is.

de az egységnyi időre jutó telefonálás költsége 1940 és 1990 között a huszadára, az adat-továbbításé 1975 és 1991 között az egy századára csökkent (Siebert-Klodt 1999: 119-120). Nem csak a kistömegű termékek és az információk piaca lett „határtalan kiterjedésű”, hanem a szállítási igényes termékeké is, pl. Svédországban gyártott cementet használnak Floridában, illetve az autógyártásban az autóalkatrészek 80 %-át különböző, időnként más földrészen levő országokból szállítják az összeszerelő-üzemekbe (Sölvell-Birkinshaw 2000: 84). Azaz egyértelműen csökkent a szállítás költség- és időigénye, részben a szállítás és hírközlés termelékenységének javulása miatt.

A globalizáció nemcsak a távolság szerepét, hanem a piaci verseny feltételeit, jellemzőit is gyökeresen átalakította, a globális kihívások által generált új kérdésekre adandó új gazdaságpolitikai, valamint új vállalati stratégiai válaszok jelentős része a verseny és versenyképesség újfajta felfogásából, valamint a tér és távolság megváltozott értelmezéséből indul ki. A globális verseny hatására a gazdaság korábban jellemző térfolyamatai is módosultak, egy „globális térgazdaság” formálódik, amelyben átértékelődik a területi szintek korábbi szerepe. *Dicken* találóan nevezi „new geo-economy”-nak az így kialakuló új (világ)gazdaságot⁶, amelyet a gazdasági tevékenységek növekvő, korábban sohasem észlelt nagyfokú egységesülési folyamata jellemez, a világgazdaság lényegében egy új organikus egységnek tekinthető (Dicken 2003).

Az elmúlt egy-két évtizedben az internalizáció helyébe a globalizáció, a nemzetközi (mint nemzetek közötti) verseny helyébe a globális verseny lépett. Terjed az a megközelítés is, amely három, időben egymást követő és egymást tartalmazó, „megszűntetve-megőrző” folyamatot különít el (EC 1999a: 6; Hatzichronoglou 1999: 12):

- a **kereskedelem nemzetközivé válását** (*internationalization of trade*) a múlt század elejétől,
- a **termelés és a tőkeáramlás több országra való kiterjedését** (*multinationalization of production and capital flows*) a múlt század közepétől, és
- az **innovációs és információs folyamatok globalizációját** (*globalization of innovation and information flows*) a múlt század utolsó negyedétől kezdve.

Napjainkban is megfigyelhető mindhárom folyamat, de a globális versenyben a tartós vállalati versenyelőnyök többsége az innovációs készségből, a tudásteremtésből és tudástranszferből ered, nyilván ezért került előtérbe a tudásalapú gazdasághoz kapcsolódó térfolyamatok vizsgálata a 90-es évek közepétől. Mindhárom folyamatban a multi- és transznacionális vállalatok töltenek be vezető szerepet, melyek a piaci lehetőségeket kihasználják.

⁶ Többen párhuzamba állítják napjaink folyamatait a nemzetgazdaságok két-három évszázaddal korábban történt kialakulásával: egyetlen „Föld-gazdaság” formálódik, háttérbe szorítva a nemzetgazdaságokat. Sőt egyesek az államok (legalábbis jelenlegi formájukban mindenképpen) megszűnését is prognosztizálják. Az így kialakuló „regionális gazdaságok” viszont nem „szubnacionális” szinten értelmezett térségek gazdaságai, mivel kisebb szomszédos országokból is állhatnak. *Ohmae* víziója szerint 10-20 milliós lakosságú „régio-államok” jönnek létre, amelyek gazdasága az „optimális” mérethez közeli nagyságú (Ohmae 1995: 143).

A nemzetközi gazdaságból formálódó globális gazdaság⁷ kialakulása az 1970-es évektől egyre markánsabban megfigyelhető. A Szovjetunió felbomlását követően a globalizációs folyamatok lendületes felerősödése főleg két, a gazdaság térbeli működését is befolyásoló tényezőnek, részben politikai, részben technológiai-technikai jellegű változásoknak tudható be (Barta 1997; Enyedi 2000; Hamilton 1999; Lengyel 2000a, 2000b; Palánkai 2001; Peck 2000; Szentés 1999):

- (a) A **deregulációs (liberalizációs) politikáknak**⁸: a kereskedelmi akadályok lebontása (pl. vámok egységesítése, a WTO szerepének felértékelődése), a pénzügyi szektor és a versenypolitika liberalizálása (pl. az egyedi kormányzati beavatkozások ritkulása), a tőkemozgás szabadabbá válása és a befektetések jogi garanciái, a termelési tényezők áramlásának szabadsága, a telephelyek létrehozásának elősegítése, a szolgáltatások (pl. légi közlekedés) elterjedése stb.
- (b) Az **információs és kommunikációs technikák és technológiák** növekvő gazdasági szerepének: az információk áramlása az országhatároktól független, az adatátvitel, az automatizált banki és pénzügyi rendszerek, a személyek kommunikációs lehetőségei stb. „határtalanok”.

A deregulációs politikáknak és a kommunikációs technológiák fejlődésének közvetlen következménye (részben nyilván kiváltó oka is) volt a világpiaci verseny szinte előzmény nélküli erősödése. Napjainkban az iparágak/üzletágak többségében a **globális verseny** négy olyan fő folyamatát lehet kiemelni, amelyek térbeli hatásokkal bírnak és amelyek a gazdasági folyamatokba történő kormányzati (közösségi) beavatkozási lehetőségeket is behatárolják (Hatzichronoglou 1999: 7-8; Lengyel 2001b):

- (1) **Mindegyik piacon erősödik a verseny:** egyre több cég lép ki a globális piacra és kénytelen versenyezni a külföldiekkel a hazai piacokon, a saját helyi, regionális piacain is. Az egységesülő világpiacon napjainkban már alig vannak „érintetlen helyi piacok”, a vállalatok igen bonyolult, szövevényes módon, áttételeken keresztül alakítgatják helyi üzleti viszonyaikat. A vállalatok között a különböző piacokon folyó versenyt nehéz mérni és szinte lehetetlen prognosztizálni (többek között ezért nagy a közvetlen kormányzati beavatkozás kockázata).
- (2) **A termelés, gyártás az országok széles körére kiterjed:** a cégek komplex módon kapcsolódnak egymáshoz, a termelés inputja (tőke, munkaerő, technológia, alapanyag, félkésztermék) sok helyről beszerezhető. Több esetben nehéz megmondani,

⁷ A globalizációval foglalkozó elismert munkákban nagyon eltérő nézőpontok figyelhetők meg, mikortól vehetjük a folyamat elindulását, milyen tényezők tekinthetők igazi mozgatórugóknak, melyek a főbb globális hatások stb. (Amin-Thrift 1994; Dicken 2003; Szentés 2002). Ebben a fejezetben a globalizációnak csak a versenyképesség fogalmához és méréséhez, valamint a gazdaság térbeliségéhez szorosan kapcsolódó kérdéseire térünk ki.

⁸ A deregulációt széles értelemben véve, nemcsak a centralizált államhatalom lebontását és a helyi önkormányzatok szélesebb körű felhatalmazását, hanem a piaci versenyt torzító közösségi beavatkozások hátterébe szorítását is beleértve.

hogyan melyik input honnan, melyik országból vagy régióból jön és milyen értékű az adott ország, régió hozzájárulása a termék (szolgáltatás) végső értékéhez.

- (3) **A nemzetközi kereskedelem összetétele** is megváltozott: számtalan telephely, érdekeltség van külföldön, és a nemzetközi kereskedelem tekintélyes része a különböző országokban levő telephelyek és az anyacég, valamint ugyanazon cég eltérő országokban levő telephelyei között zajlik. Így a vállalatokon belüli árumozgás jelentős hányada országok közöttiként van nyilvántartva⁹. A fejlett országok importjának döntő része saját világcégeik más országokban lévő érdekeltségeitől származik¹⁰.
- (4) **Növekszik az összefonódások, összekapcsolódások erőssége:** a direkt külföldi befektetések (a külföldi működőtőke akadálytalanul mozoghat, és sok esetben a tulajdonosok akár évente is változhatnak), az árukereskedelem¹¹, a technológia transzfer és a tőke-transzfer szorosan összefonódik, kiegészítve és helyettesítve egymást.

A fentiekkel is összefüggésben nagyjából egyetértés körvonalazódik abban, hogy a globális versenyt milyen tényezők vezérlik, de ezt a nagyon komplex folyamatot egyedi szempontok alapján is értékelik. *Ohmae* sokat idézett „populáris” műveiben „Four C”-t hangoztat (és „Four I”-t): „communication/information, capital/investment, corporation/industry, consumer/individuals” (Ohmae 2001: 33). *Porter* a technológiai váltást, a tényezőellátottság kiegyenlítődését és a globális vállalatok megjelenését tartja fontosnak (Porter 1990: 13-15). *Mortensen* az „új gazdaságot” és a versenyképességet elemezve kiemeli az információs technológiák forradalmát, a tudás növekvő szerepét, a vállalati menedzsment és a *szervezet* átalakulását, valamint az innovációk alapvető fontosságát (Mortensen 2000: 3).

A globális átalakulásra legnagyobb hatással a fejlett országok vannak, a globális verseny említett négy folyamatában elenyésző a fejlődő országok szerepe. Döntőek a globális vállalatok (termelő, szolgáltató cégek és pénzügyintézetek, befektetési alapok) stratégiai érdekei, döntési mechanizmusai, amelyek a globális gazdaság térbeli jellemzőit, a globális-lokális kapcsolatokat is átalakítják, és egyértelműen meghatározzák a

⁹ Ilyennek tekinthető pl. a magyar exportban az AUDI, IBM, Philips stb. részesedése, amely cégek vám-szabad-területen működnek az EU-csatlakozásig.

¹⁰ Pl. az USA importjának mintegy harmada a 90-es évek elején saját vállalatának külföldi telephelyeiről származott, a világkereskedelem kb. felét a globális vállalatokon belüli árumozgás teszi ki (Dicken 1998).

¹¹ Jellemző, hogy 1985 és 1997 között a direkt külföldi befektetések az OECD országaiban 50 milliárd dollárról 382 milliárd dollárra nőttek, illetve 1950-től a külkereskedelmi forgalom évente 6,3 %-kal nőtt, miközben a kibocsátás (a GDP) csak 4 %-kal (EC 1999a). Az árukereskedelem értéke az OECD országai-ban 1970-hez képest 1996-ig 16-szorosára nőtt, míg a direkt külföldi befektetések összege 25-szörösére. Habár 2000-től a működőtőke kihelyezések visszaesése is megfigyelhető, várhatóan ez csak rövid távú recesszió lesz (Kalotay 2003). A direkt külföldi befektetések területileg koncentrálnak, főleg a triádon belül, a világ összes ilyen befektetésének 52 %-a az Európai Unióban, 21 %-a az USA-ban, 5 %-a Japánban található (Dicken 2003: 74).

kevésbé fejlett országok gazdaságát, többek között az átmeneti országok (így Magyarország) térségeinek gazdasági szerkezetét is.

1.2. A globális-lokális paradoxon

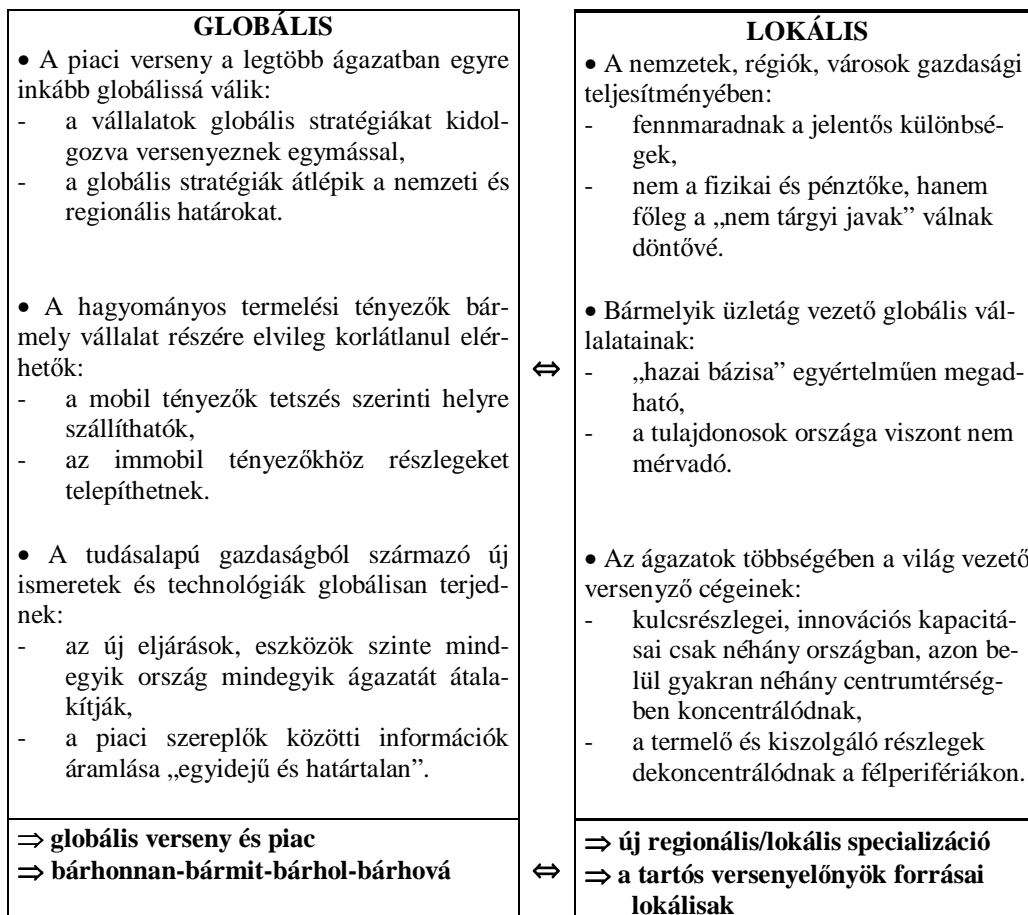
A globalizáció korában a gyors és fajlagosan egyre olcsóbb szállítás, a nagyrészt mobillá vált termelési tényezők, a távolságtól független számítógépes kommunikációs, adatátviteli technikák és hálózatok lehetővé teszik, hogy a piaci szereplők szinte bárhol végezzék gazdasági tevékenységeiket. Elvileg bármely gazdasági tevékenység bármelyik országban/ország részben és régióban folytatható, sok hasonlóan előnyös feltételeket nyújtó település között lehet választani (nyilván ahol van megfelelő munkaerő és az infrastruktúra is elfogadható). A vállalatok inputforráshoz (pl. olcsó munkaerőhöz), piachoz közel, vagy egy kedvező szállítási csomópontba települhetnek (Bartke-Illés 1997; Lengyel 1994). Így a globális folyamatok következtében területi kiegyenlítődés lenne elvárható, a munkaerő és a tőke egymással ellentétes irányú térbeli áramlása, legalább is a neoklasszikus regionális növekedésméletek szerint (Armstrong-Taylor 2000; Rehnitzner 1994).

Ennek ellenére az empirikus vizsgálatok – többek között *Porteré* - kimutatták, hogy a globális vállalatok tartós versenyelőnyei döntően a központi telephelynek (vállalati székhelynek) helyet adó országtól, mint **hazai bázistól (home base)** függnék, ahol a vállalatok stratégiai fontosságú tevékenységeit végző részlegek, a lényegi kompetenciák (core competencies) térben koncentrálnak (Lengyel 2000b; Porter 1990, 1998b, 2000a). Hasonlókat figyelt meg *Ann Markusen* is az iparági körzetek (pl. Szilícium-völgy, olasz iparági körzetek) tipizálásakor, aki a gazdasági tevékenységek térbeliségét mozaikszerűnek (puzzle) találta és ezt a paradoxont „tapadós helyek a csúszós térben” (sticky places in slippery space) elnevezéssel illette (Markusen 1999).

A globalizációs folyamatokban a vállalati stratégiákat tekintve egy „kettősség” érehető tetten: a globalizáció egy „Janus-arcú” folyamat. Egyrészt bizonyos iparágakban szinte ugyanazon vállalatok versengenek egymással a Föld bármely térségében (pl. számítógép-összeszerelők, mobiltelefon-gyártók, autógyártók, gyógyszergyarak), a világot mint „egységes piacot” feltételezve. Másrészt a lokális együttműködések, a helyi beágyazódottság (embeddedness) szerepe előtérbe került a tartós vállalati versenyelőnyök fenntartásában (Camagni 2002). Ezt az ellentmondást a **globális-lokális paradoxon**¹² érzékelteti: a vállalatok működésében a globalizációs folyamatokkal egyidejűleg felerősödik a lokalizációs tényezők fontossága is (1.1. ábra).

¹² *Porter* (1997: 2; 1998c: 236-237) csak „the location paradox”-nak nevezi, amit véleményem szerint célszerű kiterjeszteni, ezért nemcsak a paradoxon megnevezését, hanem tartalmát is kibővítettem az általam legfontosabbnak tartott szempontokkal. Megjegyzem, hogy a „globális-lokális paradoxon” kifejezés nemcsak regionális tudományi tanulmányokban fordul elő, hanem a globalizáció kulturális hatásaival foglalkozó egyéb társadalomtudományi vizsgálatokban, pl. média-kutatásokban is. Jelen fejezetben a

1.1. ábra A globális-lokális paradoxon főbb jellemzői

Forrás: a szerző saját szerkesztése Porter (1990; 1997: 2; 1998c: 236-237) műveinek felhasználásával.

A globalizáció felgyorsulásával a **verseny** is szokatlan mértékben erősödik a termékek és szolgáltatások piacán. A globális vállalatok¹³ többsége olyan globális versenystratégiát dolgoz ki, amelyben szinte kizárólag üzleti szempontokat, költségeket és bevételeket mérlegelnek, és nem vagy alig vesznek figyelembe nemzeti és regionális határokat (legfeljebb a fogyasztók kulturális szokásait). Nemcsak a nyersanyagok,

„globális” ellentétpárjaként használom a „lokális” kifejezést, a lokalitás pontosabb értelmezésére a 3. fejezetben kerül sor.

¹³ A globális-lokális paradoxon nyilván csak a globálisan versengő vállalatoknál, iparágaknál figyelhető meg, míg a helyi gazdaságban működőkre (helyi lakossági szolgáltatások, közszolgáltatások stb.) alig jellemző.

energiahordozók, hanem a termelési tényezők piaca is globálissá vált, a vállalatok költségeiket globális szempontok alapján próbálják optimalizálni, mivel bármelyik országból beszerezhetik mobil inputjaikat, termelési tényezőiket és bárhol eladhatják outputjaikat. Az immobil tényezőkre (pl. tömeges szakképzett munkaerőre) pedig részlegeket telepítenek. A globális vállalatok a termelési láncukból elsősorban a könnyen helyettesíthető, főleg alacsony bérköltségű tevékenységeket helyezik ki a hazai bázison kívülré.

Az is jellemző, hogy az új ismeretek és új technológiák nagyon gyorsan elterjednek az egész Földön és beépülnek a termelési, üzleti folyamatokba, részben a multinacionális vállalatok hálózatai révén. Főleg a **tudásalapú gazdaságból** származó néhány új eljárás (pl. új internetes, avagy mobiltelefonos szolgáltatások) az összes iparág/üzletág vállalatainak működését szinte egyidejűleg átalakította/átalakítja valamennyi országban (OECD 1998b).

Ezen globalizációs folyamatok nagyon erőteljes versenyt generálnak, a közgazdaságtan hagyományos alapkérdéseire („mit, hogyan és kinek”) adott válaszok kiegészülnek új szempontokkal: „bárhonnan-bármit-bárhol-bárhová”. A globális versenyben az iparágak többségében egyrészt az inputok sok helyről beszerezhetők, másrészt a piacok szinte mindegyik országot felölelik, ezért a vállalatok globálisan kiterjesztik tevékenységeiket, legalábbis a részlegek, kirendeltségek széles hálózatát működtetik. Azaz bárhonnan be lehet szerezni bármilyen inputot, amit aztán szinte bárhol levő telephelyen fel lehet dolgozni és az outputot el lehet szállítani bárhová a vásárlóknak. „A sztenderd inputok, információ és technológiák azonnal elérhetők a globalizáció révén, míg a verseny fejlettebb dimenziói földrajzilag lehatároltak maradnak” (Porter 1998c: 237).

A fenti globalizációs folyamatok miatt szinte mindegy, hol működnek a vállalati részlegek, ezért az ingatlanárakra és a munkaerő költségekre is tekintettel bizonyos térbeli kiegyenlítődést várunk el, azaz kisebb költségű, elmaradottabb régiókba történő áttelepülést, ami ott is gazdasági fejlődést indítana el. Napjainkra azonban az is egyértelművé vált, hogy **alig változnak a területi különbségek**. Emögött főleg az áll, hogy a vállalatok hozzáadott értéktermelésénél nem a fizikai javak, hanem a „nem tárgyi javak”¹⁴ váltak elsődlegessé. A vállalatok a fizikai tényezőket (eszközöket, gépeket) szívesen viszik elmaradott régiókba, kihasználva a kisebb (főleg munkaerő, környezeti) költségeket, de a nagyobb hozzáadott értéket nyújtó, jövedelmezőbb szellemi tevékenységek általában a fejlett régiókban maradnak, ezáltal állandósulnak a területi egyenlőtlenségek is (Alagh 2000; Bounfour 2003).

A globális verseny erősödésével párhuzamosan a vállalatok **lokális kötődése** meghatározóvá vált, versenyelőnyeik forrásai a hazai bázisban (általában a vállalat székhelyének országában) koncentrálnak (Porter 1994). Részben a fenti folyamatokkal összhangban, egy globális vállalatnál megadható bizonyos **centrumtárság**, a hazai bázison belüli **társági bázis**. Ott találhatóak ugyanis a kulcsrészlegek (menedzsment,

¹⁴ A „nem tárgyi javak” (intangible assets), másképpen „megfoghatatlan javak”: szabadalmak, védjegyek, a menedzsment elismertsége és kapcsolatrendszere, szervezeti kultúra, egy szervezet „jó híre” stb.

stratégiai döntéshozók, pénzügyesek stb.), a magasan szakképzett speciális munkaerő (a vállalat humán erőforrásbázisa), a kapcsolódó intézmények, a szolgáltató ügynökségek stb., míg a kevésbé fontos tevékenységek szinte bárhová, bármelyik országba és régióba kerülhetnek. A tartós „versenyelőny egy erőteljes lokalizációs folyamat révén jön létre és marad fenn” (Porter 1990: 19). Fontos jelenség, hogy a globális vállalatoknál általában nem a tulajdonosok országa a lényeges, ugyanis a részvénytársaságok részvényei sűrűn gazdát cserélhetnek, hanem a vállalat hazai és térségi bázisának (székhelyének) földrajzi elhelyezkedése.

Egészen más formában jelenik meg viszont ez a lokalizációs tendencia a centrum-térségekben, és másként a fél/perifériákon, azaz a kevésbé fejlett régiókban (így Magyarországon is). Egyre inkább megfigyelhető egy **újraszülető regionális/lokális specializáció**: a fejlett régiók gazdasága szakosodik néhány olyan iparágra, amelynek versenyelőnyeihez kedvező feltételeket nyújt a lokális környezet, míg a kevésbé jövedelmező tevékenységek átkerülnek az elmaradottabb régiókba¹⁵. Azaz a **lokalizációnak is kettős vetülete** van: egyértelműen a centrumokban koncentrálódnak a tartós magasrendű vállalati versenyelőnyök forrásai, az olyan helyi tényezők (ismeretek, kapcsolatok, motivációk, felgyűlt személyi és intézményi tapasztalatok stb.), amelyek a távoli versenytársak számára elérhetetlenek. Míg a fejletlenebb régiókba a globális vállalatok értéklánc-rendszereinek kevésbé jövedelmező, könnyen helyettesíthető, alacsonyrendű versenyelőnyökkel bíró, sztenderdizálható tevékenységei (gyártó, összeszerelő, értékesítő, szervizelő stb.) kerülnek (Lengyel 2000b; Porter 1996).

A globális verseny, részben a globális-lokális paradoxonban megfogalmazottak következtében nem csökkentette a területi különbségeket, habár az Európai Unión belül az országok között megfigyelhető egy kiegyenlítődési tendencia (részben a közös regionális és kohéziós politika hatására), de az országokon belül alig változtak a regionális egyenlőtlenségek (Horváth 1998). Napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy a „megfoghatatlan tőke”, a nem tárgyi javak (intangibile assets), a **tudástőke és az informális kapcsolati tőke** a meghatározóak, amelyek lokálisan koncentrálódnak a fejlett régiókban, míg a fizikai tőke (műszaki beruházások) átkerülhet a kevésbé fejlett régiókba is (Buigues et al 2000; Storper 1997). A tudásteremtésnek és tudástranszfernek egyaránt vannak globális és lokális jellemzői, de **amíg a tudásteremtés főleg a lokális tényezőktől függ, addig a tudástranszfer inkább globálisnak tekinthető**.

A globális vállalatok működésénél megfigyelhető paradoxon egyértelműen rámutat a globális-lokális folyamatok **egymást feltételező és kiegészítő** jellegére: miközben a gazdasági tevékenységek globalizálódnak, eközben az iparágak tartós versenyelőnyei forrásai lokalizálódnak. Az elmúlt évtizedektől a vállalatok **erőteljesen specializálódnak** (csak azzal foglalkoznak, amihez szakértőik valóban értenek), az éles globális verseny miatt törekszenek a demográfiai robbanásból (és az árutermelő gazdaságok

¹⁵ Nyilván ez csak a mobil, bárhol végezhető tevékenységekre vonatkozik, ugyanis a lokális gazdaság (helyi szolgáltatások, kiskereskedelem stb.) mindenütt megfigyelhető.

kiterjedéséből) adódó nagy méretű globális piac méretgazdaságosságának¹⁶ kihasználására, növekvő mérethozadék¹⁷ elérésére, az egységköltség csökkentésére. A specializáció miatt **tartós kooperációkat** (sokszínű stratégiai szövetségeket), hálózatokat hoznak létre, bevonva kutató és fejlesztő intézeteket, egyesítve a tudást és erőforrásait, megosztva a magas K+F költségeket és kockázatokat. A vállalati együttműködésekben a **térbeliséghez kötődő lokális szempontok** is előtérbe kerültek, mivel a piaci szereplők felismerték, hogy az üzleti partnerek és intézmények lokális kooperációja esetén lehetőség nyílik a szükséges innovációk gyors kidolgozására, a tapasztalatok „zajmentes” átvételére, a speciális szolgáltatások minőségének javítására stb. A globális vállalatok által befolyásolt regionális specializáció és a lokális együttműködések formái viszont egészen máshogy jelennek meg a fejlett régiókban, mint a kevésbé fejlett térségekben.

1.3. A gazdaság térszerveződésének újabb jelenségei

A globális-lokális paradoxon a globális verseny kihívásaira adott vállalati stratégiai válaszokat összegzi. Nyilván a vállalati döntések a gyakorlatban a bevételek és költségek, az előnyök és hátrányok stb. egyedi mérlegelése során érlelődnek és az iparágak sajátosságaitól is függenek, így a valós gazdasági életben a lokalizációnak nagyon különböző sajátosságai érhetők tetten. Ráadásul a lokális tényezők fontosságának előtérbe kerülését nemcsak a vállalati folyamatok, hanem más szempontok is befolyásolják. Kijelenthető, hogy a vállalati és egyéb gazdasági, társadalmi folyamatok hatására egy **új gazdasági térszerveződés** alakult ki, amelynek jellemzői eltérnek a közgazdaságtan és gazdaságpolitika széles körben elterjedt hagyományos felfogásától (Bartke 1999, Enyedi 2003; Hrubí 2000; Rechnitzer 2001). Ezt az új gazdasági térszerveződést a különböző területi szintek és a közöttük folyó dinamikus interakciók napjainkban is formálják.

A globalizációs folyamatok és tényezők kölcsönös összefüggései alapján *Peter Dicken* a gazdaság új térszerveződésének négy meghatározó szintjét¹⁸ emeli ki: globális, szupranacionális, nemzeti és regionális/lokális szintet (Dicken 2003: 2). Szerinte a **globális gazdaságot öt meghatározó folyamat alakítja**, amelyek mindegyike befolyást gyakorol a globális térszerveződés négy területi szintjére (1.2. ábra):

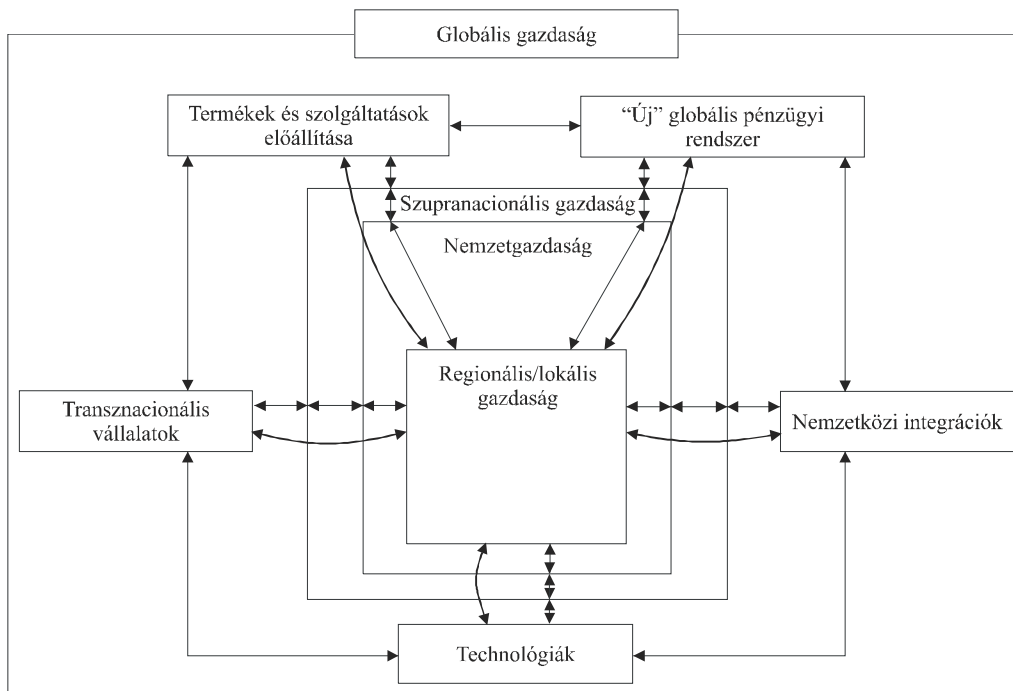
¹⁶ A méretgazdaságosság, másképpen skálagazdaságosság (economies of scale) a termék átlagköltségének csökkenése hosszú távon, ha a kibocsátott mennyiség (output) növekszik.

¹⁷ A mérethozadék, másképpen skálahozadék (returns to scale) azt fejezi ki, hogyan változik a kibocsátás (output) növekedési üteme (jelölje y), ha valamennyi termelési tényező (input) ráfordítását egyforma ütemben (jelölje x) növeljük. Növekvő mérethozadék esetén $y > x$, állandó mérethozadék esetén $y = x$, míg csökkenő mérethozadék esetén $y < x$.

¹⁸ *Dicken* a könyv harmadik, 1998-as kiadásában még csak három szintet adott meg: a globális, nemzeti és regionális szintet, azt is csak a végső összegzésben (Dicken 1998: 425). A negyedik, jelentősen átürt 2003-as kiadásban ez a négy szint és az öt folyamat már a bevezetőben (1. fejezetben) szerepel, mintegy jelezve ezen gondolatok széles körű elfogadottságát.

- **Transznacionális (globális) vállalatok:** gyorsan terjeszkednek, igen változatos formájú, képlékeny együttműködési (hálózati) szerveződések hoznak létre, értéklánc-rendszereiket (telephelyi, beszállítói hálózatok) eltérő globális/lokális stratégiák alapján alakítgatják.

1.2. ábra A globális gazdaság összekapcsolódó folyamatai és térszerveződése

Forrás: a szerző saját szerkesztése Dicken (2003: 2) alapján.

- **Technológiák:** a gyorsan változó technológiai környezet, az egyre gyakoribb forradalmi jellegű technológiai változások, főleg a kommunikációs-informatikai technológiák megjelenése az élet minden területén, amelyek az információközlést, tudástranszfert megbízhatóvá és „távolság nélkülivé” tették. Lényeges, hogy a vállalati folyamatokban az innovációk kidolgozása és gyors adaptálása mindenütt előtérbe került.
- **Nemzetközi integrációk:** nemzetek feletti együttműködések jönnek létre (pl. OPEC), amelyek tagjai bizonyos ügyekben álláspontjaikat egyeztetik és közösen lépnek fel a nemzetközi piacokon.

- **„Új” globális pénzügyi rendszerek:** korábban nem ismert pénzügyi folyamatok figyelhetők meg, a nemzetgazdaságok határait átlépő, a nemzetgazdaságok feletti, szinte intézményi (közösségi) kontroll nélküli pénzügyi tranzakciók, tőzsdei műveletek és pénzügyi befektetések, amelyeket nem a kormányzatok és nem a jegybankok, hanem kiterjedt fiókhálózattal és kapcsolatrendszerrel rendelkező globális pénzügyi intézetek és pénzügyi alapok koordinálnak.
- **Termékek és szolgáltatások előállításának:** új termelési központok, körzetek alakulnak ki, szinte az összes termék, szolgáltatás piacán globalizálódik a verseny, amit az egységesülő vásárlói (fogyasztói) igények is élénkítenek.

A fenti folyamatokból kiemelkedik az **„új” globális pénzügyi rendszer**, amelynek megerősödését a dereguláció és az informatikai hálózatok tették lehetővé, a különböző garanciális rendszerek pedig kevésbé kockázatosá. A globális pénzügyi piacokon, a részvény-, kötvény-, valuta-, határidős piacokon stb. a tőke cirkulál, állandóan keresve az előnyösebb megtérülést. Az is lényeges, hogy a korábbi hazai tőkék is bekerültek ebbe a globális vérkeringésbe, figyelve a kedvezőbb adózási, járulékfizetési, megtérülési feltételeket. Korábban a nemzeti intézmények korlátozásai miatt erre alig volt lehetőség, de az informatikai feltételek sem voltak adottak hozzá. Ez a globális pénzügyi rendszer kapcsolja össze szinte áttekinthetetlen módon a különböző gazdaságokat. Ha a transznacionális vállalatok a globális gazdaság zászlóshajói, akkor az új pénzügyi rendszer a szél, amely hajtja a (vitorlás)hajókat.

Az ismertetett öt globalizációs folyamat egymást is befolyásolja, kölcsönhatásaik révén formálódnak a globális gazdaság mellett a különböző **térszerveződési szintek:**

- **Szupranacionális¹⁹ gazdaság:** megfigyelhetők a szomszédos országokból szerveződő gazdasági tömörülések (EU, NAFTA, CARICOM stb.) megerősödése, amelyek tagországai eltérő módon, de egyeztetik gazdaságpolitikáik (monetáris, kereskedelmi, versenypolitika stb.) egy részét. A szupranacionális gazdaságok megpróbálnak egyre nagyobb egységes belső piacot kialakítani, a termék- és tényezőáramlást szabaddá tenni, az integráción belül a piacra lépési korlátokat lebontani.
- **Nemzetgazdaság:** a zártnak tekinthető korábbi nemzetgazdaságok jelentősen átalakulnak, a kormányzati gazdaságpolitikai funkciók bizonyos része átkerül a szupranacionális integrációkhoz. A nemzetgazdasági szint nyilván fennmarad és a gazdaságnak továbbra is fontos kulturális, társadalmi, politikai, intézményi és szabályozási keretét nyújtja, az „örökölt” és létrehozott komparatív előnyök (erőforrások, tudásbázis, infrastruktúra stb.) egy része ezen a szinten jelenik meg.
- **Regionális/lokális gazdaság:** a kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági jellemzők hely-specifikus kifejeződése. A regionális/lokális gazdaság szerkezetét a tudás és szakképzettség, a helyi társadalmi kapcsolatok, a helyi intézményi háttér,

¹⁹ Megjegyezzük, hogy *Dicken* a szupranacionális szintre a „regional” szót alkalmazza, jelen könyvben a félreértések elkerülése végett a „regionális” kifejezést egyértelműen szubnacionális értelemben használjuk.

a speciális infrastruktúra stb. határozza meg, a vállalati versenyelőnyök forrásainak egy része ezekkel a lokális sajátosságokkal van összefüggésben.

Az öt globalizációs folyamat mindegyik térszerveződési szinttel kapcsolatban áll. A regionális/lokális szint közvetlenül kapcsolódik a globális folyamatokhoz, valamint megerősödtek a szupranacionális szerveződések, emiatt meggyengült a nemzetgazdasági szint korábbi ellenőrző „gát” szerepe (export, vámok, engedélyek stb.). A transznacionális vállalatok, az új pénzügyi rendszer szereplői stb. egyre kevésbé veszik figyelembe a politikai és társadalmi térszerveződést, hanem gazdasági szempontok szerint döntenek, pl. a piacok nagysága és a vállalati versenyelőnyök helyi tényezői alapján. A regionális/lokális gazdaság jelen esetben csak annyit jelent, hogy a nemzeti szint alatti, azaz **szubnacionális szint**, de nem adható meg pontos térbeli megfelelője, emiatt a regionális és lokális kifejezések egymástól való elhatárolása sok esetben nem egyértelmű.

A fentiekkel összefüggésben alapvetően megváltozott a **domináns területi egység**, amíg korábban a nemzetgazdaság volt a legfontosabb, addig manapság **három értékű területi szint** figyelhető meg: a szupranacionális integráció (pl. az EU), a nemzetgazdaság és a regionális/lokális szint. Az új térszerveződés megerősödése mögött a gazdaságos méretű piac (input- és outputpiac) kialakulása húzódik, amely az iparágaktól függően nagyon eltérő térbeliséggel bír. Sok esetben nem korlátozódhat egy (adott esetben kis) nemzetgazdaságra, hanem többször egy-egy földrész, vagy több hasonló kultúrájú ország alkot egy piactértséget (pl. Benelux országok). A regionális szint azért vált fontossá, mint azt már kihangsúlyoztuk, hogy a vállalati tartós versenyelőnyök térben koncentrálnak, főleg a döntési központokkal bíró városoktól, térségektől, mint meghatározó üzleti környezettől függnek.

Napjainkban a globális verseny említett négy fő folyamatának következtében, azal összhangban a **területi verseny** is felerősödött (Camagni 2002; Malecki 2002). Korábban verseny szinte csak országok között zajlott, amelyet különböző gazdaság- és társadalompolitikákkal lehetett befolyásolni. Az elmúlt egy évtizedben nyilvánvalóvá vált, hogy verseny alakult ki a szupranacionális gazdaságok (pl. a „triád”: EU, Távol-Kelet és Észak-Amerika) között, de ugyanúgy a régiók és városok között is (Lengyel-Rechnitzer 2000). Korábban a régiók közötti versengés országokon belül volt megfigyelhető, főleg a költségvetési forrásokért. Napjainkban a régiók közötti verseny átlépte az országhatárokat, egy-egy autóipari beruházásért magyar, lengyel, cseh és szlovák térségek, városok vetélkednek. A régiók között folyó versenybe a központi kormányok egyre korlátozottabban szólhatnak bele, nemcsak a deregulációs megállapodások, de pl. az EU versenypolitikája is ellenzi a piaci versenyt torzító állami támogatásokat, emiatt egyre fontosabbá váltak a helyi tényezők (munkaerő képzettsége, közlekedési feltételek, intézményi háttér stb.).

Azaz napjainkra a **gazdaság térben „hároms kötésűvé” vált**: a globális, nemzeti és regionális/lokális szintekhez egyaránt kötődik. A vállalatoknak a globális versenyben kell helyt állniuk, miközben a nemzeti (és szupranacionális) szabályozórend-

szerek lehatárolják lehetséges mozgásterüket, tartós versenyelőnyeik forrásai pedig regionális/lokális szinten jelennek meg. A globalizációs folyamatok következtében a regionális/lokális szint a gazdaságban is előtérbe került, ami jelentősen felkeltette a figyelmet a térségi kérdések iránt, ezáltal is felértékelve a regionális tudomány és regionális gazdaságtan iránti érdeklődést.

A globális-lokális paradoxon mögött az áll, hogy a fejlett országok vállalatai termelékenységüket akkor tudják növelni, valamint (a fejlett országokban megfigyelhető) magas bérköltségeik miatt versenyképességüket csak akkor képesek megőrizni a feltörekvő, újonnan iparosodó, alacsonyabb bérű országok vállalataival szemben, ha átalakítják stratégiájukat és átszervezik működésüket. Ezeknek a stratégiáknak és működési területeknek pedig ez a három térbeli szint felel meg, amelyek valamilyen formában mindig léteztek, de csak napjainkban váltak nagyjából egyenrangúvá.

A globális verseny felerősödése és térbeli „kiterjedése” következtében megjelenő főbb gazdasági folyamatok és jellemzőik, amelyek a globális-lokális paradoxon és az új gazdasági térszerveződés gyakorlatban megfigyelhető jelenségeihez kapcsolódnak és kihatnak a regionális tudomány vizsgálati területeire is:

1. A globális vállalatok az összes lényeges költségtípust minimalizálják (nyilván a bérköltséget is), így a térben szeparált (telephelyekre kihelyezett) termelés és a kiszervezések (outsourcing) miatt megnőtt **tranzakciós költségeket**²⁰ is. A tranzakciós költségek jelentős részét lokális vállalati együttműködésekkel (helyi stratégiai szövetségek, üzleti hálózatok, klaszterek) érdemben mérsékelni lehet.
2. A vertikális dezintegráció (a sok telephelyes vállalat helyébe a sok alvállalkozót foglalkoztató vállalat lép), a horizontális hálózatok miatt a vállalatok közötti információáramlás és kapcsolattartás kiemelt fontosságú vált, amelynek hatékonyságát a rohamosan fejlődő **információs-kommunikációs technológiák** jelentősen javítják. Ezek a technológiák tették lehetővé, hogy a **termelési (végrehajtó) tevékenység területileg** – globális méretekben – **dekoncentrálódjon**, viszont egyidejűleg a döntésekhez kapcsolódó **szellemi (stratégiai) tevékenység területileg koncentráldhasson**.
3. Az **olcsóbbá vált szállítás**, főleg a feldolgozóiparban a radikálisan csökkenő fajlagos szállítási költségek (köztük a munkaerő fajlagos ingázási költségei) növelik az egy telephelyen folytatható termelés gazdaságos méretét (belső méretgazdaságosságát). A növekvő mérethozadék hatására a költségelőnyökre alapozott (szabványosított) termelés viszonylag kevés számú, ellenben nagyméretű telephelyen folyik,

²⁰ *Tranzakciós költség* alatt a szűken vett termelési költségeken felüli, az üzletkötés során felmerülő egyéb költségeket értjük, pl. a szerződés előtti információgyűjtésnek, a szerződés megírásának, betartatásának és módosításának költségei, az ehhez szükséges utazások és információk gyűjtése (alapanyagról, technológiáról, gépekről stb.), tárolási és szállítási költségek, marketingköltségek stb. Tranzakciós költségek felmerülhetnek egy nagyvállalaton belüli részlegek, telephelyek közötti kapcsolatokban is, de fontosságuk inkább a kisebb vállalkozásoknál nő meg. Tartós, megbízható kapcsolatok fenntartásával a tranzakciós költségek jelentősen csökkenthetők. A tranzakciós költségek főleg az üzleti szolgáltatásoknál lehetnek magasak, és ott, ahol a termék heterogén és komplex (Pearce 1993). A térbeli tranzakciós költségekről a 2. és 4. fejezetben lesz szó.

szinte bárhol a világban (a fejlődő országokban is). Napjainkban különösen fontos a megbízható térbeli információtovábbítás (e-mail, mobil telefon stb.) fajlagos költsége rohamosan csökken.

4. Megnőtt az **üzleti szolgáltatások gazdasági szerepe**. Egy-egy termék előállításában magas a szolgáltatásokból származó inputok aránya (tervezési, marketing-, informatikai, jogi stb.), emiatt kiterjedt üzleti szolgáltatói kapcsolatrendszerek jönnek létre. Az üzleti szolgáltatások többsége pedig általában „face-to-face”, azaz lokális együttműködések esetén hatékony, amikor az üzleti szolgáltatók is tömörülnek a megbízók székhelyének térségében.
5. Felértékelődött a **tudásalapú gazdaság**, egyaránt megnőtt a tudásteremtés és a tudástranszfer fontossága. Csak ott tartható fenn a tartós vállalati versenyelőny, ahol állandósul az innovációkra irányuló kutatási-fejlesztési tevékenység, a **tudásteremtés**. Mindehhez az alapkutatások (egyetemek, kutatóintézetek) és alkalmazott kutatások (fejlesztő részlegek) összehangolása, az intézmények lokális együttműködése elengedhetetlen. A tudásteremtés mellett a tudás átadása, a **tudástranszfer** is új jellemzőkkel bír, ugyanis az új eljárások, ismeretek üzleti alkalmazásainak bevezetése csak megfelelően képzett munkaerővel és kiépült infrastruktúrával rendelkező térségben lehetséges. A tudástranszfernél az ún. kodifikált (leírható, továbbítható) tudás²¹ mellett egyre fontosabb a „hallgatólagos tudás” (tacit knowledge), amely pontosan nem írható le, hanem csak gyakorlati tapasztalatokat szerezve, a készséget elsajátítva, csak helyi együttműködés során, a kapcsolati tőkére támaszkodva sajátítható el. A tudásalapú gazdaság mozgatórugói a szükséges kutató-fejlesztő és felsőoktatási intézményekkel, nagyvállalati központokkal, színvonalas infrastruktúrával rendelkező, fejlett országokban levő nagyvárosi térségek.
6. Főleg termékdifferenciálásból, egyedi minőségű, „**tömegesen testre szabott**” termékekből, szolgáltatásokból származnak a vállalatok tartós versenyelőnyei²², a gyorsan változó egyedi igényekhez csak állandó innovációval képesek alkalmazkodni. Az új technológiák, technikák bevezetése ráadásul átmeneti monopolhelyzettel is járhat. A termékek életrajza lerövidült, az újabb innovációk gyors kidolgozásához pedig elengedhetetlen a vállalatok és különböző helyi intézmények intenzív kapcsolatrendszere.
7. A fejlett országokban a lakosság többségénél az alapvető szükségletek (lakás, élelmiszer, ruházat stb.) kielégítése jórészt megoldott, részben emiatt a családi jövedelmek egyre nagyobb része fordítódik **kulturális-egészségügyi-szórakoztató szolgáltatásokra** (turizmus, média, sportesemények, koncertek, éttermek, kiállítá-

²¹ Magáról a tudásról nagyon sok új eredmény született, egyre inkább terjed az a nézet, hogy a kodifikált tudás az lényegében információ, amelyet bárhová lehet továbbítani (digitalizálható) és bárki által bárhol értelmezhető (megfelelő felkészültség esetén). A tudás lényege a *Polányi Mihály* által bevezetett, személyhez kötött és csak személyes interakciók alapján értelmezhető „hallgatólagos tudás” (Polányi 1994).

²² Ez a megállapítás főleg a bővülő piaccal rendelkező ágazatokra érvényes (pl. üzleti szolgáltatások, informatika), vagy akár az autógyártás is idesorolható, míg a szabványosított tömegtermelést folytató (pl. bányászat, energetika) ágazatokra kevésbé érvényes.

sok, rekreációs tréningek stb., de idesorolható a nyelvtanulás is). A nagyvárosok gazdaságában egyre meghatározóbbá válik ez a szektor, amelynek működésére az erőteljes igénykeltés (marketing) jellemző, mivel a szabadon elkölthető lakossági pénzösszeg megtakarítássá is válhat, fogyasztási javakat is lehet vásárolni belőle, avagy elkölthető egy másik szórakoztató üzletágban. Ezen szolgáltatások többsége lokális (helyben élvezhető, vagy oda kell utazni), illetve jellemző rájuk a növekvő mérethozadék (magas állandó költség és igen alacsony változó költség).

8. A **területi dekoncentrációs folyamatok két szakasza** különíthető el: míg a 90-es évek közepéig elsősorban a termelő és értékesítési tevékenységek kihelyezése volt jellemző (olcsó és szakképzett fizikai munkaerőre), addig 1995-96-tól már a szellemi tevékenységek kiszervezése is megfigyelhető, a könyveléstől a kutatási megbízásokig. A **tudásalapú gazdasághoz kapcsolódó kihelyezések** már magasan képzett (mérnökök, kutatók stb.), idegen nyelven kommunikáló munkaerőt, felhalmozódott szakmai tapasztalatokat, komoly műszaki háttérrel feltételeznek. Kevésbé fejlett régiókban is létrejöttek a relatíve (azonos minőség melletti) olcsóbb munkaerőt foglalkoztató és egy-egy „tudásgazdaságbeli” részfeladat megoldására alkalmas (felkészített) részlegek. A meglévő (egyetemi, kutató) intézetek is bekapcsolódhattak a globális vállalatok innovációs tevékenységébe, mint „megbízott beszállítók”, akár önálló kutatási részfeladatokat is elvégezve. Viszont az egész folyamat koordinációja és a stratégiai, pénzügyi döntések továbbra is a fejlett országok régióiban maradnak, mivel csak a jól ellenőrizhető és leszabályozható kodifikált tudásra alapozott tevékenységek helyeződnek ki. Azaz nem változott a centrum-(fél)periféria viszony, csak új regionális specializáció alakult ki, ez az új regionális munkamegosztás kiterjed a szellemi tevékenységek egy részére is (lásd 4. fejezet).

Az alapvetően gazdasági jellegű folyamatokon kívül a lokális társadalmi, kulturális környezet is meghatározóvá vált. *Amin* és *Thrift* sokat idézett összegző tanulmányukban nemcsak arra mutattak rá, hogy a globalizáció szükségszerűen előidézze a lokalitások felértékelődését, hanem azt is kiemelték, hogy a vállalatok versengését területileg is meghatározza **lokális közegük** (Amin-Thrift 1994: 16-17):

- a megismerési, észlelési folyamatok milyensége: a racionalitás különböző formái;
- a kulturális háttér: a közösen vallott nézetek, felfogások;
- a társadalmi szerkezet: a személyek közötti kapcsolatok;
- a politikák: ahogyan az állami szervek, a különböző társadalmi csoportok befolyásolják a gazdasági folyamatokat.

A globalizációs folyamatok előbb ismertetett térbeli gazdasági sajátosságait számos vizsgálat igazolta, több összegző munka és értékelés született (Dicken 2003; Malecki 1997; Porter 1990; Scott 1998; Storper 1997). A globális-lokális paradoxonból, valamint az új gazdasági térszerveződésből az is érzékelhető, hogy a **regionális/lokális szint** nemcsak előtérbe került, hanem megváltozott a megítélése is. A passzív „hely” fogalom aktív szerepet kapott, mivel a gazdasági folyamatokban fontossá

váltak a helyi kulturális és együttműködési attitűdök, az emberi, közösségi viszonyok. Így a térbeliség is minőségileg más jelent, mint korábban, a vállalatok részére is alapvető lett a helyi társadalmi viszonyokba való beépülés (beágyazódottság). Döntővé váltak azok a helyi intézmények (önkormányzati, nonprofit, oktatási, fejlesztő szervezetek, szakmai egyesületek stb.), amelyek a helyi társadalmi viszonyok megfelelő alakításával a vállalatok sikerességét elő tudják segíteni.

Az ismertetett globalizációs folyamatok és szerteágazó hatásaik nyomán a globális vállalati döntésekben a térbeli elhelyezkedés előtérbe került, a formálódó új térszerveződésben a globális, nemzeti és regionális/lokális szintek egyaránt fontossá váltak. A gazdaságnak ezt a gyökeres átalakulását nyilván a közgazdaságtan művelői is vizsgálják, részben újrafogalmazva az elemzéshez használt korábbi fogalom és eszközrendszert. A regionális gazdaságtan is megújul napjainkban, érzékelve az egyre jelentősebb kihívásokat, a távolság és tér gazdasági szerepének egyre szélesebb körű felismerését.

1.4. Lokális gazdaság: lehetséges válasz a globális kihívásra?

A fejezetben áttekintettük a felgyorsult globalizációs folyamatok témánk szempontjából alapvető jellemzőit. Azt tartom legfontosabbnak, hogy az egyre erőteljesebb **piaci verseny** miatt a fejlett országok vállalatai kénytelenek voltak új stratégiákat kidolgozni és a versenyelőnyök új forrásait megtalálni. Főleg a 70-es és 80-as években volt érzékelhető az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, hogy a távol-keleti (főleg japán) versenytársakkal szembeni korábbi előnyeik elolvadtak. A globális-lokális paradoxon részben erre az új helyzetre adott sikeres vállalati válaszokat összegzi. A globális versenyt számos tényező és folyamat felerősítette, a dereguláció mellett főleg a technológiai változásoknak, a szállítási költségek mérséklődésének, az információs-kommunikációs technológiák elterjedésének volt nagy hatása a gazdaság térbeli átalakulására. Jelentősen olcsóbbá, gyorsabbá és megbízhatóbbá vált az adat- és információ-továbbítás, amely nemcsak a pénzügyi rendszerek „virtuális”, „időtlen és határtalan” működését teszi lehetővé, hanem az innovációk egy részének gyors elterjedését is.

Az erős globális versenyből adódó kihívásokra adott sikeres válaszok egy része a földrajzi koncentrációkból eredő gazdasági előnyöket hasznosítja (Szilícium-völgy, 4-es autópálya, 128-as út, olasz iparági körzetek, Sophia Antipolis stb.). Ezek a lokalizációs előnyök a térbeli közelségből, az állandó piaci alkalmazkodást és a termelékenység javítását lehetővé tevő innovációkból táplálkoznak. A regionalizáció/lokalizáció együtt zajlik a globalizációval, lényegében ugyanazon folyamat két vetületéről van szó: miközben a gazdasági tevékenységek globalizálódnak, eközben a globális vállalatok versenyelőnyeinek forrásai lokalizálódnak.

A napjainkban is változó globális gazdaságot több alapvető, egymással összefüggő folyamat formálja, amelyek egy **új térszerveződést** alakítottak ki. Ez a térszerveződés „hároms kötédsű”: globális, nemzeti és regionális/lokális szintekhez egyaránt kapcsolódik. A nemzetgazdaságok, mint korábbi „szinte kizárólagos gazdaságok” funkciói

megváltoznak, jelentősen beszűkülnek. Egyrészt a nemzetközi integrációkhoz kerülnek meghatározó gazdaságpolitikai eszközök (pl. az EU-ban), másrészt a lokális gazdaságok szerepe a vállalati versenyelőnyök szempontjából felértékelődik. Ezek a regionális/lokális gazdaságok már közvetlenül kapcsolatban állnak a globális gazdaságot alakító folyamatokkal.

Magyarország sem kerülheti el a globalizációs folyamatokat: cél csak a minimális súrlódással járó alkalmazkodás lehet. *Enyedi György* azt emeli ki, hogy az elmúlt évtizedben a magyar gazdaságnak három változáshoz kellett igazodnia: az államszocialista gazdaságból a piacgazdaságba történő átmenetbe, a gazdaság szerkezeti és technológiai átalakításához, valamint a globalizációs folyamatokhoz (Enyedi 2000: 1-2). Ezt a három szempontot célszerű kiegészíteni egy negyedik változással: **az új térszerveződési formák nálunk is kialakulnak**, azaz a regionális/lokális szint felértékelődése Magyarországon is szükségszerű. Érdemi döntési lehetőségekkel bíró lokális szint nélkül a hazai vállalatok sem tudnak igazán megerősödni, mivel hiányoznak azok a helyi kormányzati, intézményi partnerek, akik a helyi üzleti környezetet úgy tudnák alakítani, hogy megerősítsék a vállalatok versenyelőnyeit.

A globalizáció napjainkban megfigyelt jelenségeinek leírása tovább bővíthető, de a fentiekből is érzékelhető, hogy az elmúlt évtizedek során a hagyományos (indusztriális, fordista) gazdaság átalakult. Előtérbe került pár éve (nagyjából a 90-es évek közepétől) az „új gazdaság”, az információs technológiák elterjedése és az informatikai hálózatok kiépülése, valamint a tudásalapú gazdaság is. Ezek az új (rész)folyamatok átalakították és napjainkban is formálják a gazdaság működését, ezáltal annak térszerveződését is, előtérbe állítva a lokális szintet és a földrajzi koncentrációs folyamatokat. Az is fontos megállapítás, hogy a globalizációs-lokalizációs folyamatoknak másféle jellemzői tapasztalhatók a centrum térségekben, mint a perifériákon, avagy félperifériákon (így Magyarországon is).

A globális verseny nemcsak a vállalatok között zajlik, hanem az országok, régiók és városok is versengenek egymással, melyik tud olyan üzleti környezetet kialakítani, hogy a meglévő vállalatok versenyelőnyei megerősödjenek, a sikeres cégek odatelepeljenek, ezáltal elősegítve a térség gyors fejlődését. A térségek közötti versengés napjainkra „verseny-jelleget” öltött, emiatt a területi verseny jellemzőinek vizsgálata is előtérbe került. A területi verseny tudományos megismerésén túl a gyakorlatban állandóan felmerül, hogyan tehető „versenyképesebbé”, milyen versenystratégiával egy-egy régió gazdasága?

A globalizációs folyamatok alapvetően átalakították a gazdaságot, emiatt a közgazdaságtudomány fogalmainak és korábban elfogadott megállapításainak egy részét meghaladta az idő, egyre égetőbb igény jelentkezik egy új közgazdaságtudományi paradigma iránt. A regionális tudomány válsága is gyakran felmerül, a két tudományterület egymásra hatásából egy új térgazdaságtan, az ún. „új gazdasági földrajz” formálódik (lásd 2. fejezet), amely helyet követel magának a közgazdaságtani főáramban (mainstream), egyes képviselői pedig egyenesen új paradigmának kiáltják ki.